

ƏFSANƏ JANRININ TƏSNİFATI

Açar sözlər: əfsanə, folklor, müqayisə, epik növ, xalq ədəbiyyatı

Key words: legend, folklore, comparison, epic type, folk literature

Ключевые слова: легенда, фольклор, сравнение, эпический вид, народная литература

GİRİŞ

Əfsanələr epik növün janrlarından biridir. Bu janrda xalqın dünyagörüşü, məişət həyatı, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. Əfsanələr uzun müddət nağılların növü hesab edilmiş, lakin sonradan ayrılmışdır. Əfsanələr XIX əsrdən başlayaraq toplanmış və nəşr edilmişdir. Şifahi ədəbiyyatımızda əfsanələr janr kimi kosmoqonik, dini, etnoqrafik, tarixi, toponomik, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır. Əfsanələr xronika, salnamə, cüng və əlyazmalar kimi tarixi qaynaqlarda qorunub saxlanmışdır. Onlar dildə - ağızda dolaşaraq dövrümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Müstəqil janr kimi əfsanələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Burada mətn sabit deyil, süjet isə bütöv yox yarımçıq və ya epizodik formadadır.

ƏFSANƏLƏRİN NÖVLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə əfsanələr yaradılır, xalq içərisində yayılırdı. Y.V.Çəmənəzəminli, Y.A.Poxomov, A.P.Fituni, V.M.Sısayev, V.Vəliyev və digərləri əfsanələrin toplanması və nəşr edilməsində mühüm işlər görmüşlər.

Bəzi tədqiqatçılar əfsanələri bir neçə növə bölərək qruplaşdırmışlar. Azad Nəbiyevin, Paşa Əfəndiyevin və Sədnik Paşayevin kitabında, 1976-cı ildə çap edilmiş “Yurdumuzun əfsanələri” adlı kitabda əfsanələr fərqli formada qruplaşdırılır: “Azad Nəbiyevin kitabında əfsanələrin növləri: astral təsəvvürlər, səma cisimləri və bürcürlərlə əlaqəli əfsanələr; bitki və heyvanlar aləmi ilə bağlı əfsanələr; toponomik əfsanələr; tarixi şəxsiyyətlər, el tayfa və qövmlərlə əlaqəli əfsanələr; dini əfsanələr.

Paşa Əfəndiyevin kitabında: heyvanlar, quşlar haqqında olan əfsanələr; yer adları, qalalar, abidələr ilə bağlı əfsanələr; tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə bağlı əfsanələr; Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı əfsanələr; ailə-məişət, xalqın arzu-istəkləri haqqında əfsanələr; tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr; səma cisimləri haqqında əfsanələr; dini əfsanələr. Sədnik Paşa Pirsultanlının kitabında: dağ, daş, qayalar; bulaq, çay, dəniz haqqında; çiçək, gül haqqında; quş, heyvanlar haqqında; Ay, Gün, Dədəgünəş haqqında; qədim qalalar haqqında; “Dədə Qorqud” əfsanələri, Nizami Gəncəvinin mövzuları ilə səsləşən əfsanələr, Koroğlu əfsanələri, “Apardı sellər Saranı”, müxtəlif mövzulu əfsanələr. 1976-cı ildə çap edilmiş “Yurdumuzun əfsanələri” kitabında: təbiət və insan haqqında əfsanələr; qəhrəmanlıq əfsanələri; ailə-məişət”. Sədnik Paşayev azərbaycanlıların yaşadığı yerləri gəzərək əfsanələr toplamış və mövzularına görə onları ayrıca qruplaşdırmışdır.

Azərbaycan əfsanələri uzun bir tarixi yol keçmişdir. Onu fərqləndirən cəhət məzmununun real və bədii, həqiqi təbiətə sahib olmasıdır. “Əfsanə” fars mənşəli sözdür, “dillərə düşən vəqə”, “əslə olmayan hekayə” deməkdir. Əfsanələr e.ə V əsrdə yazıya alınsa da, müəyyən əfsanələr bu janrın çox qədim tarixə malik olduğunu söyləməyə şərait yaradır.

Araşdırmalara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əfsanələr indiki dövrümüzdə üç yol ilə gəlib çatmışdır:

a) Şifahi formada tam müstəqil əsər kimi: Qız qalaları, Ovçu Pirim, Dədə Günəş haqqında əfsanələr və sair.

b) Nağılların, eposların daxilində bir tərkib kimi: “Koroğlu” dastanındakı Misri qılınc, Düratın doğulması və sair.

c) Klassik sənətkarlarımızın əsərlərində: Əlinin “Qisseyi Yusif”, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si. “Yanardağ” əfsanələri, “Azərbaycan xalq əfsanələri” adlı kitablarda mövzuların zənginliyi önə çəkilir və əfsanələr mövzuya görə qruplaşdırılır: Daş və qayalar; dağ; bulaq, çay, göl, dəniz; Sara haqqında; çiçək və gül; quşlar haqqında; Ay və Gün; ilan; maral və ceyran; Nuhla əlaqəli; qədim qalalar; Qız qalaları; Dədə Günəş; Nizami mövzuları ilə səsləşən; Koroğlu dastanı ilə səsləşən; müxtəlif mövzulu əfsanələr.

Bölgülər əsasında toplanan əfsanələr xalqımızın necə inkişaf etməsi, adət və ənənələri Aya, Günə, oda, atəşə, suya, torpağa inanma səbəblərini öyrənməyə imkan verir. Görkəmli araşdırmaçı M.Seyidov suya inanmanın əkinçilik və maldarlıqla bağlı olduğunu bildirmişdi.

“Yaşayan əfsanələr”, “Azərbaycan xalqı əfsanələri”, “Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları”, “Eldən-obadan eşitdiklərim”, “Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi”, “Nizami folklor”, “Xalqın söz mirvariləri” kitablarında əfsanələr bir yerə cəmləşdirilmiş, çoxlu jurnal, qəzet məqalələri çap edilmişdir. Əfsanə tarixsiz deyildir, onda həyatın hər hansısa izi vardır.

Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr müxtəlif zamanlarda yaşamış sərkərdə, sənətkar, dahi insanlar haqqındadır. Astiaq kimi tarixi şəxslər tarixi əfsanələr aiddir.

Professor S.Pirsultanliya görə Azərbaycan eposu əfsanə və rəvayətlərlə sıx şəkildə əlaqəlidir. Dastanların poetik strukturu əfsanə və rəvayətlərin strukturu ilə bağlıdır. Burada inam, etiqad kimi xüsusiyyətlər dastana əfsanə və rəvayət janrlarıyla daxil olur. Alimin fikrincə, dastanın strukturunun öyrənilməsi əfsanə janrının tədqiqini zəruri edir. Dini əfsanələrin yaranması xüsusilə İslam dini ilə əlaqədardır. Belə ki, bu cür əfsanələr Quranda, dini kitablarda yer almışdır. Bibliya, Zəbur, İncil kimi müqəddəs dini kitablarda dini əfsanələr öz əksini tapır.

Kosmoqonik əfsanələr səma cisimləri ilə bağlıdır. Ən çox Ay və Günəş haqqında kosmoqonik əfsanələr var. Ayın gecələr, Günəşin gündüzlər çıxması insanların marağına səbəb olurdu. Onların nişanlı, hətta bacı, qardaş olması haqqında müxtəlif əfsanələr söyləmişlər .

Məxəzlərin məlumatına görə “leqenda” yəni “əfsanə” termini orta əsrlərdə yaranıb və bu ad müqəddəs insanların həyatından bəhs olunan, xatirə günlərində oxunan əsərlərə verilmişdir. Əfsanələrin demək olar ki, çoxusunda çevrilmələr var. Bunun nəticəsində əfsanələr rəvayətə və ya əksinə rəvayət əfsanəyə çevrilə bilər. Nümunə kimi “Kirpi” əfsanəsini göstərmək olar. Əfsanədə oğlun səbəb olmadan evdən getməsi anasını çox sarsıdır. Ana Allaha yalvarır ki, məni elə bir şeyə çevir ki, oğlumu görə, ancaq o məni görməsin. Ana kirpiyə çevrilir, başına batırdığı iynələrin sayı artır. Oğul bunu görəndə etdiyi hərəkətə görə çox peşman olur.

Bəzi bitkilərə uğur və uğursuzluq rəmzi kimi baxıldığından birmənalı olmayan münasibət yaranmışdı. Məsələn, yasəmən ağacı və çiçəyi zərdüştlük dinində uğuru, xoşbəxtliyi təmsil edirdi. Bu səbəbdən döyüşçülərin geyimlərinə yasəmən uğurun simvolu kimi həkk olunardı. Sonradan yasəmən hüznü ifadə etməyə başladı. Hüznü ifadə etməsi Həzrəti Əlinin qəbri üzərinə qoyulması ilə başladı. Ancaq məzmun baxımından Ağ gül, Qırmızı gül, Sarı gül qədimdən olan mənasını itirməmişdir.

Fərhad obrazı Azərbaycan folklorunda diqqət çəkən surətlərdəndir. “Nəğməkar Fərhad” əfsanəsi “Koroğlu” dastanımızla səsləşir. Çünki Koroğlunun nərəsi, səsi, qəhrəmanlığı Nigarın qəlbində məhəbbət toxumları səpdiyi kimi Fərhadın səsi də öz elçisi olur. Onun füsunkar səsi Pərinin səsinə bağlıdır. Pəri olduğu zaman Fərhadın ecazkar səsi könüllərdə məhəbbətin gücünə inamı artırır.

Sabit süjet kimi olmayan əfsanələrin vasitəsilə fantastik düşüncələr yaranır. “Kar daş”, “Daş gəlin”, “İncəbel”, “Ocaq daşı”, “Oğlan-qız” daşı və sair kimi əfsanələrdə toponimlərin izahları xalq etimologiyasında verilir.

Belinski əfsanələrin miflərdən fərqli olaraq real həyatla əlaqəli olduğunu düşünürdü. Azərbaycanda əfsanələr eramızdan əvvəl V əsrdə nəşr edilsə də, bəziləri zamanla unudulmuş, bəziləri isə yaddaşlarda qalmışdır. Əsətlər ilə əfsanə arasında müəyyən səddlər qoymaq çətindir, çünki əsətlərin yaradılması qədim dövrlərdə baş vermişdir.

Rəsul Rza “Alagöz” adlı hekayə yazmışdır. Burada dahi şairimizin gənclik dövründən, Göy Gölün necə əmələ gəldiyindən danışılır. Göy Göl haqqında şairə atası danışır. Sonradan bu söhbət əfsanələşir, dastanların, eposların yaradılması üçün mənbə rolunu oynamağa başlayır.

Digər maraqlı cəlb edən əfsanələrdən biri də Nizami Gəncəvinin yaratdığı qəhrəmanlar haqqında olan əfsanələrdir, “Xosrov və Şirin” poemasında “Fatma nənənin darağı” əfsanəsi, İsgəndərin xəzinəsi haqqında əfsanə, “Ədalətli Nuşirəvan”, “Şirinqala”, “Şirin bulaq” və başqa əfsanələr var. Makedoniyalı İsgəndərin xəzinəsi haqqında əfsanəni V.M.Sisoyev Şamaxıdan toplamışdır. A.P.Fituni, S.Paşayev, V.M. Sisoyev Nizami Gəncəvinin qəhrəmanları haqqında əfsanələri toplamışlar.

Azərbaycana gələn alimlər, tarixçilər şifahi dildən əfsanələri toplayaraq xarici dildə çap edirdilər. Sübut olunur ki, Azərbaycan folkloruna xarici alim və yaradıcılar, tarixçilər xüsusi maraqla göstərmişlər. Əfsanələrimiz xalq arasında yaradılıb yaşansa da, dövrümüzə kimi yazılı ədəbiyyatda gəlib çata bilməmişdir.

NƏTİCƏ

Əfsanə epik növün janrlarından biridir. Əfsanələrdə xalqın həyatı, adət və ənənələri təsvir edilir. Sədnik Paşayev, A.P.Fituni, V.M.Sisoyev, Paşa Əfəndiyev əfsanə janrını tədqiq etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq əfsanələr toplanır və nəşr olunur. Əfsanələr şifahi formada yaranmışdır. Uzun bir müddət əfsanələr nağılların bir növü sayılırdı. Sonradan əfsanələrin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI, Bakı, 2002.
2. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, Paşa Əfəndiyev, Bakı, 2011, Elm və təhsil.
3. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri, prof.dr. Sədnik Paşa Pirsultanlı, Bakı, Azərənəşr, 2009.
4. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Paşa Əfəndiyev, Bakı, 2015, Elm və təhsil.
5. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Azad Nəbiyev, Bakı, Elm, 2006, II.
6. Əfsanələr, Gənclik, 1986.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası, II, Bakı, 1969.
8. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.

Classification of legend genre

Summary

Legend is one of the epic genre of folklore. They reflect the life, customs and traditions of the people. The legend was the subject of research by such scientists as Sadik Pashayev, A.P. Fituni, V. Sysoev, Pasha Afandiev and others. Since the 19th century, legends have been written and published. For a long time legends were identified with fairy tales. But scholars of this genre have identified its genre specific features.

Классификация жанра легенда

Резюме

Легенда – это один из фольклорных жанров эпического рода. Они отражают жизнь, быт, обычаи и традиции народа. Легенда была предметом исследования таких ученых как Садик Пашаев, А.П. Фитуни, В.Сысоев, Паша Афандиев и др. Начиная с XIX века легенды были письменно оформлены и опубликованы. Долгое время легенды идентифицировались со сказками. Но ученые-исследователи этого жанра определили его жанровые специфические особенности.

Rəyçi: f.e.d. Ş.Cəlilova